

SZENTGÁLI-TÓTH BOLDIZSÁR – GERA ANNA

Az 1868-as nemzetiségi törvény és a politikai nemzet koncepciójának utólagos értékelése*

Post Facto Evaluation of the 1868 Act on National Minorities and the Concept of the Political Nation

Abstract: In our study, we attempt to provide a broad picture about the views of those authors who assessed the nationality concept of Ferenc Deák and József Eötvös, and through this analysis we would clarify how diverse approaches of the same issue might exist within the academic literature. We rely on the main relevant sources drafted under different political regimes: from the dualist period, Béla Grünwald, Lajos Mocsáry, and Oszkár Jászi are highlighted; from the era between the two world wars, Gyula Szekfű, Imre Mikó, and Kálmán Molnár will be cited; while the communist approach would be represented by Erzsébet Fazekas and Gábor Kemény G. Apart from the most influential Hungarian scholars, some authors from the neighbouring countries and the mainstream contemporary international literature on the status of national minorities will be also referred to. The core of our research is not the evaluation of the 1868 Act on nationalities or its application itself but the ex-post assessment of the political nation concept provided by Deák and Eötvös, which was a point of reference for the whole contemporary Hungarian political community and which also determined the logic of the 1868 Act on nationalities.

Keywords: nationality, chauvinism, confederation, political and cultural nation, equality, rights of minorities.

Összefoglaló: Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a Deák Ferenc és Eötvös József nemzetiségi politikáját értékelő szerzők álláspontját, és ezzel megvilágítsuk, hogy máig hatóan milyen sokszínű jogelméleti megközelítése lehetséges e problémakörnek. Ehhez a különböző korszakok meghatározó jelentőségű forrásait tekintjük át: a dualizmus korából többek között Grünwald Béla, Mocsáry Lajos és Jászi Oszkár munkáira támaszkodunk, a két háború közötti időszak alkotói közül Mikó Imre, Molnár Kálmán és Szekfű Gyula, a szocialista időkből pedig Fazekas Erzsébet és Kemény G. Gábor tanulmányaira alapozzuk az elemzésünket. A mérvadó magyar források mellett munkánk során a nemzetiségi szerzők megközelítését is felvillantjuk, emellett arra is kitérünk, hogy egyes külföldi jogtudósok hogyan viszonyultak a kérdéshez. Kutatásunk középpontjában nem magának a nemzetiségi törvénynek vagy alkalmazásának az utólagos értékelése áll, hanem Deáknak és Eötvösnek a törvény koncepcióját alapvetően befolyásoló, az egész reformkori nemzedék közjogi gondolkodását meghatározó politikai nemzet eszméjének utóélete.

Kulcsszavak: nemzetiség, sovinizmus, konföderáció, politikai és kultúrnemzet, egyenlőség, kisebbségi jogok.

* A tanulmány a NKFIH 128796. kódszámú projektje keretében készült, mely a demokráciaelv alkotmányjogi tartalmát vizsgálja.

1. Bevezetés

Deák Ferenc és Eötvös József, valamint az általuk előkészített nemzetiségi törvény nemzetről, nemzetiségről vallott felfogását saját korának kontextusában számos szerző feldolgozta már, bemutatva a két politikus által célul kitűzött liberális egyenjogúsítást, amely törekvés a kettejük által vallott politikai nemzet koncepciójából fakadt. E gondolatkör későbbi értelmezése a dualizmus korától a marxista közjogi irodalomig és történetírásig ugyanakkor mindeddig kevesebb figyelmet kapott, holott a nemzetiségi törvény elfogadását követő évszázadban Deák és Eötvös felfogásának megítélése is folyamatosan alakult, jól jelezve a nemzetiségi kérdés jogi kereteiről vallott felfogás állandó változását.

Tanulmányunkban ezzel összefüggésben arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a Deák és Eötvös nemzetiségi politikáját értékelő szerzők álláspontját, és ezzel megvilágítsuk, hogy máig hatóan milyen sokszínű jogelméleti megközelítése lehetséges e problémakörnek. Ehhez a különböző korszakok meghatározó jelentőségű forrásait tekintjük át: a dualizmus korából többek között Grünwald Béla, Mocsáry Lajos és Jászi Oszkár munkáira támaszkodunk, a két háború közötti időszak alkotói közül Mikó Imre, Molnár Kálmán és Szekfű Gyula, a szocialista időkből pedig Fazekas Erzsébet és Kemény G. Gábor tanulmányaira alapozzuk az elemzésünket. A mérvadó magyar források mellett munkánk során a nemzetiségi szerzők megközelítését is fel kívánjuk villantani, emellett arra is kitérünk, hogy egyes külföldi jogtudósok hogyan viszonyultak a kérdéshez. Kutatásunk középpontjában nem magának a nemzetiségi törvénynek vagy alkalmazásának az utólagos értékelése áll, hanem Deáknak és Eötvösnek a törvény koncepcióját alapvetően befolyásoló, az egész reformkori nemzedék közjogi gondolkodását meghatározó politikai nemzet eszméjének utóélete. Azért is tartjuk fontosnak a jogelméleti érvek és ellenérvek rendszerezését, mivel azok nem csupán az 1868-as nemzetiségi törvény sorsát determinálták, hanem a nemzet és a nemzetiség fogalma körüli, többek között jogi természetű viták napjainkban is a közélet olyan fontos kérdései, amelyekre továbbra is keressük a választ. Mi ehhez eddig ritkábban idézett elemzések ismertetésével és egybevetésével szándékozunk hozzájárulni. Külön-külön valamennyi életmű feldolgozására komoly erőfeszítéseket tett már a hazai tudományos közösség, az eltérő nézetek egymásra vetítésére, egymás mellé állítására azonban mindeddig nem került sor.

2. A nemzetfogalom kialakulása és elméleti megalapozása

Annak, hogy az egyes országokban igényként merülhessen fel a nemzetiségek helyzetének rendezése, alapfeltétele volt a nemzetfogalom megjelenése, a nemzet mint politikai és társadalmi realitás koncepciójának kialakulása.¹ Bár az azonos nyelvet beszélő, azonos

¹ TEVESZ László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa*, Sic Itur ad Astra, 2006/3–4, 19–86.

szokásokat követő, egyazon területen lakó embercsoportok tagjai valamilyen minőségben mindig együttműködtek egymással és összetartozónak vallották magukat, az egy meghatározott nemzethez tartozás egészen a XVIII–XIX. században bekövetkező polgári forradalomig és átalakulásig nem volt elsődleges identitásképző faktor. A polgárosodás során azonban az uralkodó személye háttérbe szorult, és a hatalomgyakorló azonossága helyett a közös anyanyelvből, közös kultúrából és közös szokásokból kialakult nemzeti identitás vált elsődleges közösségkovácsoló tényezővé.

Annak kapcsán, hogy honnan eredeztethető a nemzeti identitás, különböző nézetek születtek a polgárosodás korában és azt követően is. A XIX. századig domináló esszencialista irányzat² képviselői szerint az egyes nemzetek tagjait egyfajta esszencia köti össze, ami öröktől fogva adott, s a polgári forradalom során a nemzetek ezt pusztán felismerték. A kezdetektől létező esszencia pedig nem más, mint a közösséghez tartozás kollektív érzése, amely a rokonokat, családokat összekötő érzelmi kötődéshez hasonlít. A nemzetiségi törvény megalkotásakor tehát ez az irányzat volt domináns, az egyes nemzetek csoportjait úgy tekintették, mint egymáshoz örökre és felbonthatatlanul kapcsolódó személyek összességét, amely a kezdetektől fogva egységes és mindörökké az is fog maradni.

Az esszencialista nemzetfelfogás kritikájaként jelent meg a XVIII–XIX. században az a konstruktivista irányzat³ által vallott felfogás, mely szerint a nemzetiségek nem léteztek kezdettől fogva, s az egyes nemzetscsoportok tagjait nem egy önmagában lévő közös mag kapcsolja össze, hanem tudatos tervezés eredménye az egyes nemzetiségi csoportok elhatárolása. A másképpen modernistának is nevezett irányzat szerint a nemzet a modernizáció eredményeként, tehát történetileg kialakult konstrukció, amelyet saját pozícióik megerősítése érdekében az elitek hoztak létre. Ernest Gellner⁴ brit–cseh filozófus és szociológus szerint az iparosítás, az általános közoktatási rendszer és az ezeket működtető állami intézményrendszer révén indulhattak el azok a társadalmi folyamatok, amelyek lehetővé tették a nemzetfogalom kibontakozását. A konstruktivista elméletek az 1868-as nemzetiségi törvény szocializmus kori kritikája során is terepet nyertek, hiszen a történelem marxista gondolati rendszerben való értelmezésében az elit felelősségének megállapítása alapvető narratív kiindulópont volt.

A nemzetfogalom eredetének tehát e kettő értelmezését érdemes kiemelnünk, emellett pedig röviden bemutatunk egy, a nemzetiségi törvény értékelését alapjaiban meghatározó másik fogalompart is: a politikai és a kulturális nemzetfogalom⁵ ellentétét. Mivel e fogalmak kialakulásakor az esszencialista narratíva volt meghatározó, a két felfogás közötti különbség azzal a kérdéssel ragadható meg a legkönnyebben, hogy kik azok,

² PAP András László: *Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat = Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, szerk. SZARKA László, Gondolat, Budapest, 2007, 40.

³ ERDŐS Zoltán: *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata*, kézirat, Pécs, 2017, 4.

⁴ GELLNER Ernest: *A nacionalizmus kialakulása: A nemzet és az osztály mítoszai*, Magyar Kisebbség, 2009/53–54, 95–136.

⁵ A politikai és a kulturális nemzetfogalom megkülönböztetésének alapja Friedrich Meinecke *Weltbürgertum und Nationalstaat* című műve. Az ebben foglaltak bemutatásáról: LENDVAI L. Ferenc: *A nemzet fogalmáról*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2004, 185–187.

akiket az esszencia, a közös mag összefog. Az alapvetően francia területeken kibontakozott politikai nemzetfogalom⁶ szerint egy nemzetet azok a személyek képeztek, akik egyazon állam politikai határain belül éltek: a kulturális kötődésnek és az anyanyelvnek tehát csak annyiban volt szerepe e felfogás szerint, amennyiben egyazon állam területén egyazon nyelvet beszélő és hasonló kulturális hagyományokat ápoló emberek laktak. A német területeken teret nyerő kulturális nemzetfogalom hívei ezzel ellentétben ugyanakkor azt a nézetet képviselték, mely szerint egy meghatározott nemzetet a közös kulturális, tehát elsősorban a közös nyelvben, szokásokban, hagyományokban megragadható értékek teszik eggyé, az egyes személyek pedig a lakóhelyük földrajzi pontjától és az államhatárhoz való viszonyuktól függetlenül a nemzet részét képezik, amennyiben ezeket az értékeket internalizálták.

A két nemzetfelfogás között nehezen lehet különbséget tenni abból a szempontból, hogy melyik inkluzívabb, a más szellemiség más szempontból volt befogadó és bezárkózó az egyes csoportokkal szemben. A politikai nemzet az államhoz való kötődésre épít, ezért minden állampolgárnak ugyanazokat a jogokat kell biztosítani és ugyanazokkal a feltételekkel, bármiféle különbségtétel nélkül. Ezzel szemben a kulturális nemzet nem közjogi keretekben, hanem az embereket összekötő közös nyelvben, hagyományokban és értékekben gondolkodik, ez a kettősség lényegében a XIX. század óta sem változott. A politikai nemzetfelfogásról ugyanakkor elmondható, hogy tartalmában közelebb áll a nemzeti identitást megelőzően domináns rendszerhez, amely a közös uralkodóban látta a nemzet tagjait összefogó kapcsot. A politikai nemzetfogalom kialakulása és a szuverenitáskonceptió fejlődése között is kimutatható a kapcsolat a tekintetben, hogy ahogy lassan az uralkodói szuverenitás helyett az állam szuverenitása lett elfogadott, a politikai alapon szerveződő közösségek az uralkodó személye helyett az adott állam határai alapján határozták meg identitásukat, adott közösséghez való tartozásukat. Mint látni fogjuk, ez a megközelítés inspirálta az 1868-as nemzetiségi törvény megalkotóját is, későbbi támogatói vagy bírálói pedig szintén ehhez a koncepcióhoz viszonyultak.

3. Az 1868-as nemzetiségi törvény fogalomelméleti meghatározottsága

A XIX. század közepén Magyarországon az esszencialista felfogás határozta meg a nemzetfogalom értelmezésének kereteit, a nemzet tagjait azonosító irányzatok közül pedig a politikai nemzetfogalom volt szélesebb körben elfogadott. A nemzetiségi törvény elméleti megalapozását is ez a két koncepció adta: az esszencialista felfogás inkább a háttérben meghúzódó alapelvként vehető észre benne, a politikai nemzetfelfogás pedig gyakorlati szerepet játszott a rendelkezések kialakításakor.

⁶ EGEDY Gergely: *Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés = Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, szerk. SZARKA László, Gondolat, Budapest, 2007, 70–79.

A nemzetiségi törvény szabályozásának kiindulópontja az a törvénycikk preambulumban szereplő tétel, mely szerint „*Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja*”.⁷ A politikai nemzetfelfogás tehát kimondottan is megjelenik a törvényben, a nemzetiségek egyenjogúsításának, a nemzetiségi jogok kiterjesztésének a motivációja az ország egységének biztosítása, az állampolgárok mint az országhatárok alapján meghatározott közösség tagjai közötti egyenlőség megteremtése volt.⁸ A nyelvhasználat szabályozásával, valamint az egyletek, illetve társulások alapításához való jognak a 26. §-ban való ismételt rögzítésével a törvény lehetőséget biztosított a nemzetiségeknek arra, hogy saját kultúrájukat ápolják, ugyanakkor megkülönböztetett védelmet nem biztosított sem a nemzetiségek, sem a nemzetiségi kultúra részére.⁹ A törvény koncepciója az volt, hogy a szabadságjogok kiterjesztésének köszönhetően le fognak bomlani a nemzetiségek előtt álló azon akadályok, amelyek korábban gátját képezték a nemzetiségekhez tartozó emberek szabad kibontakozásának, s amelyek korlátozták őket nemzetiségi nyelvük, kultúrájuk, hagyományaik védelmében. A törvény az akadályok elhárításával a nemzetiségi kultúra védelmének objektív lehetőségét kívánta megteremteni: a feltételeket biztosítani szándékozott, ugyanakkor azt nem tartotta feladatának, hogy aktív védelmet is nyújtson. Abban a nemzetiségeket terhelte a felelősség, hogy miként élnek az így biztosított lehetőségekkel, egyfajta szabad versenyben a nem nemzetiségi állampolgárok mellett: mit tesznek nyelvük és hagyományaik ápolása érdekében, milyen egyleteket alapítanak, és hogyan szervezik meg a nemzetiségi nyelv oktatását.¹⁰

A politikai nemzetfogalom jelenlétét tükrözi annak ténye is, hogy a nemzetiségi törvény nem reflektál az országhatáron kívül élőkre, bár kétségtelen, hogy a Magyarországon belül élő nemzetiségek helyzetének rendezéséről szóló törvénynek nem is ez volt a célja, és akkoriban ennek a kérdésnek egyébként sem volt még a maihoz hasonló jelentősége. Ugyanakkor a fent idézett preambulumból az olvasható ki, hogy az „oszthatatlan egységes magyar nemzetet” Magyarország honpolgárai képezik, így azok, akik akár kulturálisan kapcsolódtak is a magyar értékekhez, e törvény szellemében nem minősültek a magyar nemzet részének.

Az 1868-as nemzetiségi törvény polgári egyenjogúságon alapuló rendszere mellett Deák és Eötvös témáról vallott nézetei, illetve az azokhoz való viszonyulás határozták meg a következő korszakok gondolatvilágát, ezért a továbbiakban e két államférfi legfontosabb téziseit vázoljuk fel, amelyek a későbbi fejezetekben felelevenített gondolatmeneteknek is kiindulópontjai lesznek.

Eötvös József a szabadságjogok biztosítását előbbrevalónak tekintette a nemzetiségi törekvéseknél, mert úgy ítélte meg, hogy utóbbiak szükségszerűen csak a társadalom

⁷ Részlet a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 1868. évi XLIV. törvény preambulumból.

⁸ CSERNUS-LUKÁCS Szilveszter: *Utak a nemzetiségi törvénycikkig*, <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10950/7/3144289.pdf>

⁹ GANGÓ Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*, Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle, 2009/1–2, 9–16.

¹⁰ RÉZ Mihály: *A nemzetiségi törvény*, Magyarország és demokrácia, Hírlapi cikkek, Budapest, 1906, 46–50.

egy jól körülhatárolható csoportjának az érdekeit testesítik meg, szemben a szabadságjogok általános jelentőségével. „Mindazon törekvések, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztessék meg.”¹¹ Ugyanakkor Eötvös úgy vélekedett, hogy a nemzetiségi eszme az adott korban csak egy szűk vezetőréteget volt képes megszólítani, jövőjét csak akkor látta biztosítottnak, ha képes lesz megmozgatni a társadalom széles rétegeit is. „Mondjatok bármit, a nép azokban, kikkel századok óta együtt él, pusztán nyelvbeli különbség miatt éppen úgy nem akar idegeneket látni, valamint azokat, kik vele azonegy nyelven szólnak, s kikkel századok óta ellenséges lábon állott, nem fogja rögtön testvéreinek ismerni. Ennélfogva a nemzetiség eszméje divatos értelmében mindenesetre csak igen nehezen s igen huzamos erőlködések után valósíttathatik.”¹² Amennyiben ez sikerül, akkor viszont a nemzeti törekvések el fogják törölni azokat az állami struktúrákat, amelyek útjukban állnak, így az Osztrák–Magyar Monarchiát is.¹³

A fenti gondolatok mellett fontos eleme Eötvös szemléletének a nemzetiségi törvény országgyűlési vitájában is megjelenő feltétlen hite a haladásban, amely rendszerében azt jelentette, hogy a kisebb nemzetiségek fokozatosan beolvadnak a nagyobb közösségekbe. „A civilizáció kifejlődésével fokról fokra fogy a nemzetiségek száma. (Úgy van.) Előbb, a civilizálás első kezdetében, néhány család képezett nemzetiséget. Ezek egyesülve és egymásba olvadva nagyobb és nagyobb nemzetiséget képeznek. És így a civilizáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélynek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki van téve minden kisebb nemzetiség. De mi által oltalmazhatjuk magunkat e veszély ellen? Azáltal-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint múmiákat, törvényekbe begöngyölgetve (Élénk helyeslés), a törvényhatóságok sírkamrájában rakjuk le? (Kitörő zajos helyeslés.) Századunkban ami nem él, annak nincs jövője. (Hosszan tartó zajos helyeslés és taps.) Ha a civilizáció emelkedő árai ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra! (Tetszés.) A dagály mérföldnyi lapályt elborít; de az egyes szikla, mely magasabban áll, kiemelkedik és ki fog emelkedni mindörökké. (Zajos tetszésnyilvánítások).”¹⁴

Ezért nincs szükség külön védelem nyújtására a nemzetiségeknek, de kifejezett asszimilációs politikára sem. Ehelyett elegendő az államnak a szabadságjogokat biztosítania, továbbá községi és regionális önkormányzatokat létesítenie, ahol a helyi sajátosságokat, így a nyelvi, kulturális igényeket is figyelembe lehet venni.¹⁵ Mindez pedig idővel el fog vezetni a hazai nemzetiségek békés beolvadásához.¹⁶ Eötvös tehát ezen az alapon jutott el a politikai nemzetfogalom előtérbe helyezéséhez. „Mindazon tapasztalások után, melyek előttünk fekszenek, biztossággal állíthatjuk, hogy azon surlódásoknak megszüntetésére, melyekre a nemzetiségi különbség

¹¹ EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II.*, I. kötet, Magyar Helikon, Budapest, 1981, 454.

¹² EÖTVÖS: *i. m.*, I. kötet, 152–153.

¹³ DEMETER M. Attila: *Eötvös József nemzetiségi nézetei az Uralkodó eszmékben*, Magyar Kisebbség, Nemzetpolitikai Szemle, 2009/1–2, 38–49.

¹⁴ SCHLETT István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*, TTFK – Kortárs Kiadó, Budapest, 2002, 60–61.

¹⁵ EÖTVÖS: *i. m.*, II. kötet, 549.

¹⁶ EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés*, Pest, 1865, 14–15.

*korunkban alkalmat nyújt, s melyek egyes államokat komoly veszéllyel fenyegetnek, eddig a szabadság mutatkozott a leghatalmasabb eszköznek s ez a dolgok természetében fekszik.*¹⁷

Deák Ferenc szemléletének alapkövét a „magyar politikai közösség”¹⁸ léte, illetve létrehozásának igénye adta. E közösségbe Deák nem kizárólag a magyar anyanyelvű lakosokat értette bele, így tehát a nemzetiségekre is annak részeként tekintett, ugyanakkor, mivel a magyar politikai közösséget egységesként és magyarként fogalmazta meg, nem tartotta elképzelhetőnek, hogy a nemzetiségek számára az ország bármilyen különjogot adjon. E tekintetben egy kivételt ismert el: a horvátokat. E kérdésben határozottan állást is foglalt, úgy érvelt, hogy mivel a horvátok politikai értelemben is nemzetnek tekinthetők területi és történeti különállásuk miatt, számukra a lehető legszélesebb körű önkormányzatiságot kell biztosítani.¹⁹ Ez a szemléletmód a korszakban szélesebb körben elfogadott volt, így az 1868 nyarán megvalósult horvát–magyar kiegyezés is az erre való törekvés jegyében, ezzel összhangban született.

A nem horvát és nem is magyar anyanyelvű honpolgárok vonatkozásában ugyanakkor Deák azt a határozott álláspontot képviselte, hogy számukra bármilyen különjog biztosítása az ország szuverenitását, biztonságát veszélyeztetné. Különszerű kulturális identitásuk védelme érdekében a nyelvi, kulturális, oktatási és vallási alapjogokat rájuk is ki kell terjeszteni, ám ennél szélesebb körű védelem nem nyújtható számukra.²⁰ Mindennek fényében a nemzetiségi törvényjavaslat általános parlamenti vitája során Deák a kormányzat vezérszónokaként a törvényből végül később kimaradó „egy politikai nemzet” kifejezés használata mellett is érvelt, ezzel is rögzítve az egységes magyar politikai közösség eszméjét.²¹ Amikor megkérdezték tőle, hogy a magyarországi közösségre miért „önálló szabad nemzetként”, s nem „önálló szabad nemzetekként” hivatkozott, a következőket mondta: „*Midőn a választfőirati javaslatba e szavakat beigtattuk, éppen nem volt szándékunk bármi politikai elv fölötti vitatkozást előidézni. Csak azt az eszmét fektettük bele, hogy ők is, mi is szabadok és függetlenek legyünk, és akkor fogunk velők egyezkedni. Akár egyes számban legyen, akár többesben, ezen eszme van benne. A mi a kérdést magát illeti, azt tartom, hogy Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van. Azonban e tárgy itt semmi esetre sem tartozik discussio alá; hisz így is majd értekezni, tanácskozni fogunk a nemzetiségek ügyében, és a kinek nehézsége van, annak módja lesz a megvitatásra és szólásra ott. Én csak azt jelentem ki azoknak megnyugtatósára, a kiknek aggodalmaik vannak, hogy ez csak hasonlatosság, hogy t. i. valamint egyik szabad nemzet a másik szabad nemzettel, úgy akarunk mi velők értekezni. (Helyes! Maradjon!)*”²²

¹⁷ Uo., 15.

¹⁸ GÁNGÓ Gábor: *Deák Ferenc politikai elvei és eszményei*, Kisebbségkutatás, 2003/3, <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00019/pdf/01tan01.pdf>

¹⁹ Újszó Online: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*, <https://uj szo.com/kozelet/deak-ferenc-es-a-nemzetisegi-kerdes>

²⁰ SZARKA László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái. Az 1867. évi kiegyezés nemzetiségpolitikai következményeinek történetéhez*, http://real.mtak.hu/71726/1/Allamegysseg_jogegyenloseg_dilemmaja_Kisebbségkutatás_u.pdf

²¹ Újszó Online: *i. m.*

²² KÓNYI Manó (összegyűjtötte): *Deák Ferenc beszédei*. III. kötet, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferencz-beszedei-2AE/iii-kotet-18611866-1378/magyarorszag-on-csak-egy-politikai-nemzetiseg-van-1B58/>

A nemzetiségi törvény koncepciója, valamint az azt meghatározó politikusok főbb gondolatait követően arra térünk rá, hogy az utókor egymást követő, különböző történelmi helyzetekben és politikai erőterben mozgó generációi hogyan vélekedtek ezekről az eszmékről.

4. Az 1868-as nemzetiségi törvény megítélése a dualizmus korában

A kiegyezést követő évtizedek azért különlegesek a politikai nemzet koncepció megítélése szempontjából, mert ekkor az 1868-as nemzetiségi törvény még nem a múltat, hanem a jelent, a napi szintű valóságot testesítette meg, annak értékelése tehát nem egy múltbeli kérdés taglalását jelentette, hanem aktuálpolitikai vitának számított.²³ Ennek megfelelően a nemzetiségi törvényhez való viszonyulás is többé-kevésbé leképezte a korabeli pártrendszert, a törvény bírálói minden irányból érkeztek: egyesek kevesellték, mások sokallták a törvény által biztosított nemzetiségi jogokat. Ugyanez a kettősség megfigyelhető a külföldi szakirodalomban is.

Az alapvetően nacionalista XIX. századi Európában a nemzetiségi törvény széles jogokat biztosított az akkori Magyarország különböző etnikumainak, ami kiváltotta a magyarosítást szorgalmazó, az ország egységét a nemzetiségi törekvésektől féltő politikusok rosszsallását. Ezt az álláspontot Grünwald Béla képviselte a legkövetkezősebben,²⁴ de hozzá hasonló gondolatokat fogalmazott meg Asztalos Miklós, Vutkovich Sándor és Sigmond Andor is.²⁵ Grünwald úgy ítélte meg, hogy a nemzetiségi politikának az asszimilációt kell céloznia, vagy legalább arra kell törekednie, hogy a nemzetiségeket minél erősebben Magyarországhoz kösse, meggátolja kapcsolattartásukat az anyaországaikkal.²⁶ Mivel Grünwald felvidéki származású volt, munkáiban is elsősorban az ország e részével foglalkozott, és azt tartotta volna kíváncsnak, ha a szlovák értelmiséget, ha nem is sikerül teljesen beolvasztani, de le lehetne választani a pánszláv mozgalmakról. *„Ha élni akarunk, szaporodnunk kell, és erősödnünk idegen elemek asszimilációja által. Nekünk nem szabad engedniünk, hogy a magyar államban lakó nem magyar népfajokban a különállás, a rokon fajokkal való szolidaritás érzete fejlesztesse: nekünk különösen a magyar állam területén lakó tótokat ki kell szakítanunk a szlávság testéből s magunkhoz forrasztanunk oly erősen, hogy azzá legyen nekünk, ami volt az elzászi és lotharingiai német a franciáknak. S ha a tótokat csakugyan magunkhoz forrasztjuk, ha az sikerült, elszakítjuk a szlávástól örök időkre, s ha hozzávesszük a német elemet, amely számra nézve annyi, mint a tót s ragaszkodik*

²³ GYÖRE Zoltán: 1868: XLIV. törvénycikk – egy korai próbálkozás a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére, http://adattar.vmmi.org/cikkek/4457/letunk_1992.4-5_04_gyore_zoltan.pdf

²⁴ KRENNER Miklós: *Egy magyar szabadelvű centenáriuma. Grünwald Béla életpályája*, Független Újság, 1940/2.

²⁵ VESZTRÓCZY Zsolt, *A Felvidék. Egy szlovák–magyar röpiratváltás az 1870-es években*. Sic Itur ad Astra, 2006/3–4, 173–208.

²⁶ ABLONCZY Balázs: *Harc a magyar felvidékért*, Európai Utas, 2000/1.

<https://web.archive.org/web/20090109014144/http://www.hhrf.org/europaiutas/20003/22.htm>

*a magyar elemhez, s lassan-lassan asszimilálható a magyar által, megnyugvással tekinthetünk a jövőbe. Nem 6, hanem 10 millió magyar lesz akkor az országban, amely a többi 3 millió nem magyart könnyűszerrel ellensúlyozhatja.*²⁷ Tulajdonképpen a jogegyenlőség útján ugyan-ezt a magyarsághoz való kötődést próbálta megteremteni Deák és Eötvös is, Grünwald azonban e cél elérése érdekében sokkal drasztikusabb eszközökhöz, erőteljesebb asszimilációs politikához folyamodott volna, határozottan elutasította ugyanakkor az erőszakos módszereket.²⁸

Kifejezetten harcos szemléletében a nemzetiségi kérdés a nemzet fennmaradásáért folytatott küzdelemmé transzformálódott, és e szembenállás során valamennyi engedmény a magyarság pozícióit gyengíti, ezért élesen bírálta Deák és Eötvös liberalizmusát.²⁹ *„E törvény legsötétebb bizonyítéka – úgymond – államférfiaiunk tájékozatlanságának s gyengeségének. E szerencsétlen törvény kifejezése volt már annak a szerencsétlen politikának, mely nem a küzdelemben, nem az ellenség megsemmisítésében kereste a dicsőséget, hanem az egyezkedésekben, az engedményekben a magyar nemzet érdekeinek rovására.”*³⁰

A végül Párizsban öngyilkosságot elkövető Grünwald³¹ gondolatai, ha ő maga politikailag teljesen el is szigetelődött, mégsem maradtak teljesen hatástalanok, hiszen már az 1870-es években sor került a szlovák nyelvű középiskolák bezárására és a szlovák kulturális egyesület megszüntetésére. *„Az elmúlt század hetvenes éveiben a magyar kormánykörök nemcsak a szlovák kulturális és művelődési szervezetek, esetleg iskolák fejlesztése ellen intéztek éles kirohanásokat, hanem a már meglévő nemzeti intézményekkel szemben is. Mindezt annak ellenére, hogy ezen intézményeknek a működése összhangban volt az elfogadott nemzeti törvénnyel.”*³² Több évtizeddel később ezt a szellemiséget képviselte a Lex Apponyi is, amely a kiegyezés óta lassan, de folyamatosan zajló asszimilációs folyamatokat kívánta felgyorsítani. *„Ezzel egy időben új hulláma kezdődött a magyarosításnak, amely Apponyi 1907-es törvényei által a népiskolai hálózatot is elérte. A törvények gyakorlatilag magyarosításra kötelezték a tanítókat. Magyarul tanítottak a felekezeti iskolákon, s magyarul kellett tanítani a hittant is. Ezek a törvények az iskolaiügy magyarosításának a csúcspontját jelentették.”*³³ Szlovák részről Grünwald munkáira Michal Mudron reflektált a legrészletesebben, aki bírálta a szlovák kulturális intézmények bezárását, és a nemzetiségek kulturális autonómiájának tiszteletben tartására szólította fel a magyar vezetőréteget.³⁴

²⁷ GRÜNWARD Béla: *A Felvidék*, Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2011, 43.

²⁸ SZILÁGYI Sándor: *Grünwald Béla (nekrológ)*, Századok, 1891/5.

²⁹ POK Attila: *Állameszme-álom-eszme. Grünwald Béla útja*, História, 1982/04.

³⁰ GRÜNWARD: *i. m.*, 79.

³¹ SZILÁGYI: *i. m.*

³² FERKO Milan, MARSINA Richard, DEÁK Ladislav, KRÚŽLIAK Imrich: *Starý národ – mladý štát*, Litera, Bratislava, 1994, 85.

³³ ČAPLOVIČ Dušan, ČIČAJ Viliam, KOVÁČ Dušan, LIPTÁK Ľubomír, LUKAČKA Jan: *Dejiny Slovenska*, AEPress, Bratislava, 2000, 210.

³⁴ MUDRON Mihály: *A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára*, Eredetileg megjelent: Pozsony, 1878; ismételt kiadás: GRÜNWARD: *i. m.*, 127–217.

Grünwald megközelítésével szemben Mocsáry Lajos nézeteit szükséges megemlítenünk, kettőjük között konkrét vita is kialakult a nemzetiségi politika helyes kereteiről.³⁵ Mocsáry gondolatvilágában nem a nemzetiségeket kellett volna a magyarsághoz kapcsolni, hanem a magyarokban lett volna inkább szükség a magyarságtudat elmélyítésére. A vezető szerepet a magyarságnak tartotta volna fenn, de a hazához hű nemzetiségek önkiteljesedésének biztosítása mellett.³⁶ „*A' firma miénk. A' magyar nép viselte gondját mindazon más népfajoknak, melyek hazája területén laktak; az ő neve alatt, az ő szellemében, az ő felelőssége mellett ment itt minden mindenkoron.*”³⁷ Mocsáry lényegében egyetértett a nemzetiségi törvény betű szerinti rendelkezéseivel, azonban érzékelte, hogy a valóságban annak számos rendelkezését nem hajtották végre, így pedig a nemzetiséghez tartozók az élet számos területén szembesültek hátrányokkal pusztán etnikai hovatartozásuk következtében. „*En egyedül azt mondtam, hogy az 1868-iki nemzetiségi törvényt meg kell tartani, végre kell hajtani becsületesen, hogy ehhez képest az állam részéről támogatni kell a nemzetiségek culturalis törekvését, segíyezni kell nemzetiségi nyelvű tanintézeteket; mondtam és mondom, hogy a hivatalok betöltésénél – ismét a törvény rendeletéhez képest – kellő tekintettel kell lenni a nem magyar ajkú honpolgárookra; mondtam, hogy fel kell hagyni a közművelődési egyletek azon irányozmájával, mely a nemzetiségek létszámának fogyasztását tűzte ki feladatul; mondtam, hogy fel kell hagyni azon insultálással, hogy magyar és hazafi egy értelmű, tehát hazaáruló mind az, a ki nem magyar.*”³⁸

A magyarságtudat elmélyítése és a valódi nemzetiségi kulturális autonómia biztosítása mellett Mocsáry nagyobb hangsúlyt helyezett volna a nemzetiségek közti hidak építésére, a különböző nyelvek oktatására. Ezt a célt részben a magyar nyelv tanításának kiterjesztésével kívánta előmozdítani, ugyanakkor kötelezővé tette volna a magyar gyermekek számára is iskoláikban a hozzájuk legközelebb eső nemzetiség nyelvének tanulását is. Mocsáry az ország politikai egységének megóvását kívánta összeegyeztetni a nemzetiségek kulturális önkiteljesítésének biztosításával, ami azonban nem bizonyult népszerűnek a korabeli magyar politikai elit körében. „*...ha nem állapodik meg a chauvinisticus áramlat, ha kormányzat és törvényhozás magát általa sodortatni engedi, akkor új catastrophának megyünk elébe okvetlenül, melyet előidézhet egy magára a nemzeti kérdés is, de a melynek veszedelme mindenesetre ott lesz párhuzamosan minden más catastrophánál, mely hazánkat érheti.*”³⁹ Bár az akkori nemzetiségi sajtóban gyakran emlegetik Mocsáryt mint a leginkább nemzetiségbarát magyar politikust,⁴⁰ a magyar közéletben éppen ezért szinte teljesen elszigetelt küzdelmet folytatott, és csak az utókor, főként az 1945-öt követő

³⁵ MOCsÁRY Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára. A két nemzetfelfogás között nehezen lehet különbséget tenni abból a szempontból, hogy melyik inkluzívabb, a más szellemiség más szempontból volt befogadó és bezárkózó az egyes csoportokkal szemben*, Franklin, Budapest, 1889.

³⁶ MOCsÁRY Lajos: *Nemzetiség*, Pest, 1858, 53–57.

³⁷ *Uo.*, 11.

³⁸ MOCsÁRY Lajos: *HUNGARUS: A délibábok hőse/A válság. Vezényszó-politika, nemzetiségi kérdés*, Légrády Testvérek, Budapest, 1905, 76.

³⁹ MOCsÁRY Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*, Singer és Wolfner, Budapest, 1886, 27.

⁴⁰ KEMÉNY G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*, Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1958, 748–754.

években, majd a rendszerváltás után ismerte el munkásságát.⁴¹ Élete utolsó éveiben már egészen kiábrándultan nyilatkozott a magyar politikai életről: „Ilyen undorítóan sivár és boldogtalan sohasem volt még a magyar közélet. Volt már sokkal szegényebb ez az ország, de mindig akadtak felemelő és szép momentumok is... A függetlenségi párt politikájáról, ha elmondanám a magam véleményét, akkor a munkapárt kritikájához már a kocsisom szótárából kellene keresnem elég erős szavakat.”⁴²

A dualista évtizedek végére fokozatosan elmélyültek a nemzetiségi ellentétek, ennek megfelelően a javasolt reformok is egyre nagyobb mértékű átalakítást tartottak szükségesnek.⁴³ A korszak utolsó éveiben megfogalmazott alternatívák közül Jászi Oszkár koncepcióját emeljük ki, aki sok kortársához hasonlóan a dualista keretek meghaladását vetette fel, a továbblépést pedig Közép-Európa nemzeteinek konföderációjaként képzelte el. A gyakran „Keleti-Svájcként” ismert struktúra lényege az volt, hogy az egyes nemzeti-ségek széles körű kulturális és politikai autonómiával rendelkezzenek, és csak a kül- és hadügyekben alakítanának ki közös politikát. Jászi ettől az elképzeléstől a nemzetiségi ellentétek feloldása mellett azt is remélte, hogy a Kárpát-medence egyenként csekély erőt képviselő kis népei szövetségben képesek lehetnek megvédeni magukat a német és orosz fenyegetéssel szemben is. Mindazonáltal Jászi azt is vizionálta, hogy a létrehozandó konföderáción belül a vezető szerep a magyarságnak jutna. „Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a javaslott konföderáció nélkül az oriensi krízis vagy irányunkban ellenséges direkciót veend, vagy legalább keleten egyik-másik nagyhatalom preponderanciáját fogja megalapítani. A konföderációval ellenben a keleti krízis irányunkban barátságos direkciót veend, szabadságunk kivívását biztosítja; fennállásától minden külveszélyt elhárít, s keletről nemcsak az idegen preponderanciát eltávolítja, hanem nemzetünket teszi szomszéd népek szabadsága támaszpontjává, s így az ő számára biztosítja a vezérbefolyást.”⁴⁴

Külföldön is érzékelhető volt a politikai nemzetfelfogás megítélésével kapcsolatos kettősség. Egyes szerzők úgy találták, hogy a nemzetiségi törvény és annak koncepciója a korabeli Európa legliberálisabb ilyen törvénye volt, és meghaladta a más európai országokban akkor tapasztalható toleranciát a nemzetiségi sokszínűség iránt.⁴⁵ Ezzel szemben a trianoni békeszerződés előkészítésében is hírhedt szerepet játszó Seton Watson szerint a politikai nemzet konstrukciójának előtérbe helyezése mögött valós célként burkolt asszimilációs törekvések húzódtak meg. „Deák és Eötvös egyetértettek Tisza Kálmánnal abban, hogy a nemzetiségi kérdést csak asszimilációval lehet megoldani s csak

⁴¹ Példaként lásd: JÁSZI Oszkár: *A nemzetállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1912; TÓTH Ede (szerk): *Mocsáry Lajos emlékkönyv: 1826–1976* (Születésének 150. évfordulójára), Tankönyvkiadó, Budapest, 1979; TÓTH Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

⁴² KEMÉNY: i. m., 744.

⁴³ SZARKA László: *Elmaradt nemzetiségi kiegyezések*, Magyar Tudomány, 2017/12, https://mersz.hu/dokumentum/matud__72

⁴⁴ JÁSZI: i. m., 19.

⁴⁵ HUGELMANN Karl Gottfried, BOEHM Max Hildebert: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Braumüller, Wien, 1934, 70.

*a módszereik különböztek egymástól, mivel az előbbieket a nemzetiségi törvény megalkotásával a koncessziók és a kultúra útján akarták beolvasztani a nemzetiségeket.*⁴⁶

A kortárs álláspontok felvázolását követően áttérünk a Horthy-korszak értékelésére, amikor ugyan formálisan az 1868-as törvény továbbra is hatályban volt, valójában azonban egészen megváltozott Magyarország nemzetiségi összetétele és ezzel összefüggésben a kisebbségek jogi státusza is.

5. Az 1868-as nemzetiségi törvény megítélése a Horthy-korszakban

A dualizmus kori kritikák szerint a politikai nemzetfogalom elve és az arra épített nemzetiségi törvény önmagában nem volt alkalmas arra, hogy a nemzetiségi kérdést megfelelően rendezze: vagy az intenzívebb támogatás, vagy az asszimiláció irányába szorgalmaztak elmozdulást az egyes szerzők. A Horthy-korszakban ezzel szemben magát az elvet a nemzetiségi törvényt értékelő szerzők többsége megfelelőnek tartotta, eltérés alapvetően abban mutatkozott, hogy mennyire volt megalapozott a korabeli törvényalkotók részéről ezen elvre építeni a szabályozást.

Mikó Imre, a XX. század második felében több álnéven is alkotó jogász kiemelkedő lelkesedéssel és elismeréssel írt Eötvös Józsefről és Deák Ferencről. „Az egyik, – korának legmélyebb magyar gondolkozója – a történelem és a bölcsélet távlataiból szemléli a nemzetiségi kérdést. A másikban a magyarság évezredes alkotmányos szelleme és igazságérzete testesül meg”⁴⁷ – írta, és elemzéséből kitűnik, hogy amellet, hogy az alkotókat emberileg is nagyra tartotta, munkásságukra is példaértékűként tekintett. Szinte költői magaslatokba emelkedve festi le a két államférfi elhivatottságát a nemzet érdekeinek védelme és a nemzetiségek jogainak kiterjesztése iránt, okfejtése során hangsúlyozva annak az iménti idézetben is megragadott szemléletmódnak az elismerésre méltó voltát, mely szerint mind Deák, mind Eötvös a politikai nemzetfogalom kialakulását organikus, történetbölcséletileg és a magyar alkotmány fejlődésének folytonossága révén is megalapozott folyamat eredményének tekintette.⁴⁸ Soraiban elszakítja a törvény megalkotásának történeti tényeit a korszak politikai realitásától és az érdekek egyeztetésének prózai valóságától, magasabb eszmékben keresve a szabályozás legitimációját. „Deák Ferencet a nemzetiségi kérdésről való véleménye kialakításában nem befolyásolta sem a keskenyebb horizontú hazafiak szűkkeblűsége, sem a nemzetiségi sovínisták követelődése. Ő nem a közvélemény helyeslését, hanem az erkölcsi igazságot kereste”⁴⁹ – írja, korábban pedig Eötvös József kapcsán jegyzi meg, hogy „a nemzetiségi mozgalomban az isteni gondviselés manifesztációját fedezi fel”.⁵⁰ Az 1868-as

⁴⁶ BERETZKY Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 15.

⁴⁷ MIKÓ Imre: *Eötvös és Deák nemzetiségi politikája*, Hítel, 1944/3, 143.

⁴⁸ MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Budapest, 1944, 330.

⁴⁹ MIKÓ Imre: *Eötvös...*, i. m., 148.

⁵⁰ MIKÓ Imre: *Eötvös...*, i. m., 145.

törvényre egyfajta „baráti jobbként” tekint, amelyet a magyar politikai vezetők kínáltak a nemzetiségek számára, s annak okát, hogy a törvény ellenére nem rendeződött a nemzetiségi kérdés, abban látta, hogy a nemzetiségek ezt a közeledést nem fogadták el, és nem éltek a törvény által biztosított lehetőségekkel.

Szekfű Gyula⁵¹ történész és ideológus szintén a nemzetiségek együtt nem működésében vélte felfedezni a nemzetiségi törvény kudarcának okát, ugyanakkor ő sokkal sötétebben ítélte meg a törvény megalkotásának körülményeit és a korabeli társadalmi és politikai valóságot is. Mikó Imrével ellentétben kritizálta Deák és Eötvös munkásságát, „földöntúli idealizmusnak” nevezve a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó elképzeléseiket. A törvény gyakorlati alkalmazása kapcsán a nemzetiségek felelősségét hangsúlyozta, a Mikó Imre által mondottaknál lényegesen negatívabb képet festve lényegében mindkét oldal magatartásáról: *„[...] mi magyarok felajánlottunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk... a nemzetiségek azonban, kik 48-as és abszolutizmus korabeli tanulságaikat siettek elfelejteni, visszautasíták legjobbjainknak, Deák és Eötvösnek békülő kezét és passzív rezisztenciával elhagyták a magyar közéletet.”*⁵² A két szerzőben azonban közös, hogy hangot adva a trianoni békeszerződés után kialakuló többségi magyar szakmai és politikai közvéleménynek, mind magát a törvényt, mind az azt megalapozó politikai nemzetfogalmat megfelelőnek látták a nemzetiségi kérdés rendezésére, és kizárólag, vagy legalábbis túlnyomórészt a nemzetiségek ellenállását okolták azért, hogy a törvény célkitűzései nem valósultak meg sem a megalkotáskor, sem az azt követő évtizedekben. Szekfű a politikai nemzet dualizmus kori értelmezéseire is reflektált, álláspontja kiválóan jellemzi a kiegyezést követő nemzetiségi politika két világháború közti hazai értelmezési kereteit. *„Mocsári Nemzetiség című munkáját lehetetlen meghatottság nélkül olvasni”,* hiszen a történelmi tények *„vádolólag nem ellenünk, hanem a nem-magyar nemzetiségek ellen szólnak, kik elvakultságukat osztrák-orsznak eladva, a haladás és humanizmus ügye ellen harcoltak”.* Mocsáry nyilatkozatai fölött *„filozófia és lángész magasságában trónol Eötvös Józsefnek rendszere nemzetiség és állam összeegyeztetéséről”.*⁵³

A korszakból általunk bemutatott harmadik szerző, Molnár Kálmán az előbbiekkal ellentétes álláspontot képviselt, és a politikai nemzetfogalom akkori megközelítését elutasítva egy új koncepciót dolgozott ki a nemzetiségek helyzetének megoldására. Bár a témához kapcsolódó fő munkáját még az 1910-es években, a történelmi Magyarország széthullását közvetlenül megelőzően írta, írása már háborús környezetben született, és sokkal inkább kapcsolható a később a két világháború között kibontakozó diskurzushoz, mint a dualizmus nemzetiségi villongásaihoz kötődő jogtudományi reflexiókhoz.⁵⁴ Az általa megfogalmazott érvelés alapját egy sajátos nemzetiségfogalom képezte, amely a politikai nemzetfogalmat jellemző, a körülményeket tisztán objektíven szemlélő felfogástól valamelyest eltérve a nemzetiséghez tartozók kollektív szubjektumába helyezte a nemzetiségi lét legitimációs forrását. Arra a kérdésre, hogy kik tekinthetők nemzetiségnek,

⁵¹ DÉNES Iván Zoltán: *A történeti Magyarország eszménye. Szekfű Gyula – a történetíró és ideológus*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.

⁵² SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989, 283.

⁵³ *Uo.*, 178–179.

⁵⁴ MOLNÁR Kálmán: *Nemzetiségi kérdés*, Érseki Líceumi Nyomda, Eger, 1914, 1–39.

Molnár Kálmán azt a választ adta, hogy a nemzetiség egy olyan társadalmi csoport, amelyet nem a jog hozott létre, s amelyet a „különszerű politikai öntudata” különböztet meg a többi lakostól. E felfogás szerint egy adott csoport kulturális összetartozása nem bír jelentőséggel, kizárólag az a kérdés, hogy a meghatározott réteg politikailag elhatárolódik-e a közösség többi tagjától.⁵⁵ Ezen alapvetően belső elhatározásból fakadó szerepvállalás bár motivációját tekintve politikai, mégis különbözik a politikai nemzetfelfogástól: nem feltétele egy meghatározott állam és az annak határain belül való lét, sőt az sem, hogy az adott közösségben igény vagy törekvés jelentkezzen egy ilyen önálló állam létrehozására. Pusztán annak a ténynek az alapján, hogy ez a különszerű politikai öntudat és egyfajta különállási szándék jellemzi a csoport tagjait, e személyek közössége nemzetiségként lesz azonosítható.

A speciális nemzetiségfogalom fényében Molnár Kálmán logikai rendszerében az állam szerepét is újra kell értékelní. Mivel a nemzetiségek az államhatáron belül élnek és az állam polgárai, nem lehetséges az, hogy megkülönböztetett figyelemben, illetve eltérően gyakorolható jogokban vagy teljesítendő kötelezettségekben részesüljenek az egyes etnikai csoportok. Az állam nem tehet különbséget az egyes polgárai között, így semmilyen negatív következményekkel nem járhat a nemzetiséghez tartozás. Ugyanakkor Molnár Kálmán értelmezése szerint a nemzetiségek az ország egységét veszélyeztető tényezők, így támogatni őket semmiképpen nem szabad.⁵⁶ Az állam köteles megfelelni a szigorú igazságosság és a következetesség követelményének, mégis szükséges erővel kiépíteni és megerősíteni a tekintélyét a nemzetiségi csoportokkal szemben is. Mivel a nemzetiség nem közjogi, hanem egy, az egyes személyek és csoportok politikai öntudatán alapuló fogalom, nemzetiségi törvénynek nincs helye: az állam számára kockázatos különjogokat adni olyan közösségek számára, amelyek önmagukban is különállásra törekcszenek. Mindennek fényében az 1868-as törvény megalkotása is egy politikailag elhibázott és rendkívül káros lépés volt, amelynek orvoslására egyedül a törvény azonnali hatályon kívül helyezését látja alkalmasnak. Mivel a nemzetiségek többletjogokkal való felruházása az államot veszélyeztető lépés, egyedül a „*magyar nemzeti géníusz élő erejének*”⁵⁷ köszönhető, hogy nem került át a gyakorlatba az a „*halvaszületett, okafogyott és a nemzeti jogalkotó gyakorlata által beszárított és eltörölt*”⁵⁸ szabályozás, amelyet mihamarabb formálisan is hatályon kívül kell helyezni.

Molnár Kálmán kapcsán tehát elmondható, hogy Mikó Imrével és Szekfü Gyulával ellentétben nem a nemzetiségek ellenállásában látta a nemzetiségi törvény kudarcának okát, hanem azt alapjaiban, fogalmilag hibásnak tartotta. Az általa felvázoltak szerint a politikai nemzetfogalom önmagában nem volt elegendő a nemzetiségi kérdés rendezésére és ahhoz, hogy a politikai vezetőkben kialakuljon egy, az állam érdekeinek leginkább megfelelő felfogás a nemzetiségekkel kapcsolatban, szükséges egy újszerű, a politikai különállás tudatából levezetett nemzetiségfogalom megalkotása és alkalmazása.

⁵⁵ MOLNÁR: *i. m.*, 20.

⁵⁶ MOLNÁR: *i. m.*, 32.

⁵⁷ SCHWEITZER Gábor: „*A tisztességes jogtanár*” – Molnár Kálmán pályaképe, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2018, 53.

⁵⁸ SCHWEITZER: *i. m.*

A Horthy-korszakban tehát összességében a nemzetiségi törvény ugyanúgy megosztó kérdés maradt. Bár jellemzően egyetértés mutatkozott abban, hogy maga a szabályozás alkalmas volt a nemzetiségi kérdés kezelésére, és a nemzetiségek ellenállása okolható annak kudarcáért, Molnár Kálmán értelmezésében egy olyan nézet jelent meg, amely szerint a törvény alapvető koncepciója volt hibás, ezért az eredetileg is alkalmatlan volt a valós problémák orvoslására. A szocializmus korában ez a kritikus, a nemzetiségi törvény kiindulópontjainak megalapozottságát vitató vonal vált dominánssá, és a következőkben e korszak szerzőinek munkásságát, értelmezési rendszereit mutatjuk be.

6. Az 1868-as nemzetiségi törvény értékelése a marxista szerzők szemével

A szocializmus évtizedeiben sor került a magyar történelem szinte valamennyi mozzanatának újraértelmezésére, és ennek elemeként a XIX. századi nemzetiségi politika jogi keretei is terítékre kerültek, a kiindulópontok pedig gyökeresen eltértek mind az azt megelőző, mind a rendszerváltást követő időszak témába vágó munkáitól. Azért is számított ez különösen fontos témának akkoriban, mert a marxista szerzők igazolni kívánták, hogy a munkásosztály győzelme hozta el a korábbi etnikai villongásokat, meghaladva a Kárpát-medence népeinek a kölcsönös tiszteleten alapuló együttműködését.⁵⁹ Fazekas Erzsébet, Gerő Ernő felesége vizsgálta behatóan az 1849-es és az 1868-as nemzetiségi törvény hátterét, ezért főként az ő gondolataira támaszkodunk, bár publikált a témában egyebek mellett Andics Erzsébet és Kemény G. Gábor is.⁶⁰

Fazekas a XX. század szociális ellentéteit vetítette ki az egy évszázaddal korábbi eseményekre, kérdéses azonban, hogy ez a fogalomrendszer mennyire értelmezhető a lassan polgárosodó magyar társadalom vonatkozásában. Elemzését az 1848-as forradalom és szabadságharc etnikai viszonyaival kezdte, és arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetiségeket azért nem sikerült megnyerni a magyar szabadságharc ügyének, mert az ő mozgalmaik egészen más társadalmi háttérrel szerveződtek. A magyar reformkor és többnyire a szabadságharc irányítói is legnagyobbbrészt középnemesek voltak, e társadalmi osztály bizonyos képviselői rendelkeztek azzal az anyagi háttérrel és tájékozottsággal, hogy élére állhattak saját érdekeik szolgálatában is a modernizációs törekvéseknek. Osztályidentitásuknál fogva azonban Fazekas szerint nem voltak, nem is lehettek képesek arra, hogy felismerjék: csak akkor léphetnek fel sikeresen, ha széles körű és demokratikus alapokon szervezett társadalmi bázisra építenek. Ezzel szemben a nemzetiségi megmozdulásokat kezdettől fogva a munkás- és paraszti rétegek

⁵⁹ ANDICS Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*, Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1946, 7.

⁶⁰ KEMÉNY G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790–1918). (Documenta Danubiana: értékezések a dunai és a nemzetközi jogi kérdések köréből; 1.)*, Gergely R., Budapest, 1946, 158–320.

kezdeményezték, a románok, szlovákok, szerbek legfontosabb határozataikat demokratikusan szervezett népgyűléseken fogadták el.⁶¹

Fazekas szerint a magyar vezetők valójában nem is a nemzetiségi törekvésektől vonakodtak elsősorban, hanem a kizsákmányolt rétegek ezek keretei közötti szervezkedésétől, amelyben saját társadalmi pozíciójukat fenyegető erőt láttak. A középnemesi osztály egyes képviselői, Kossuth Lajos és Szemere Bertalan azonban a szabadságharc utolsó szakaszában, különösen az oroszok beavatkozását követően már felismerték, hogy eredményt csak a soknemzetiségű munkás- és paraszti rétegek egyesítésével érhetnek el. *„Azonban a forradalmi burzsoázia szerepében fellépő liberális nemesség, sőt a jórészt nemesi származású radikális értelmiség sem tudta megérteni osztályhelyzeténél fogva ezeket a kérdéseket és álláspontjukat a következő év folyamán legjobb képviselői is csak lassan kezdték megváltoztatni.”*⁶² A magyarság és a nemzetiségek érdeke valójában közös volt: az Ausztriával szembeni gyarmati függés felszámolása és az ebből eredő gazdasági következmények kiküszöbölése. Ezt pedig csak a Kárpát-medence szabad népeinek testvéri szövetsége lehetett volna képes megvalósítani. *„A történelem két perspektívát nyitott számukra: megmaradnak-e továbbra is egymástól elzárkózó, egymással torzszalkodó nemzetiségekként a közös ellenség, a Habsburg-monarchia járma alatt, avagy – magyarok és szlovákok, románok, szerbek és horvátok közös szabadságharcra szövetkeznek-e függetlenségük kivívása érdekében.”*⁶³

Fazekas szerint ennek a felismerésnek lett az eredménye a tárgyalások megélénkülése a nemzetiségi vezetőkkel, végül pedig Kossuth megállapodása Bálcescuval 1849. július 14-én a románok jogainak biztosításáról és szabadságharchoz való csatlakozásáról. *„Ekkor már a délszlávokkal kötendő megegyezés és szövetség kérdésében is előrehaladott tárgyalások voltak, s ha mindez valamivel hamarabb sikerül, úgy 1849-ben a testvérnépeknek ez a szövetsége tényleg új forradalmi hullámot indít Európa felé.”*⁶⁴ 1849. július 28-án pedig Szegeden a magyar Országgyűlés kifejezetten progresszív határozatot fogadott el a magyarországi nemzetiségek jogi helyzetének rendezéséről,⁶⁵ még akkor is, ha az abban foglalt rendelkezések némileg visszalépést jelentettek Fazekas narratívájában a nemzetiségekkel folytatott tárgyalásokon körvonalazott megállapodásokhoz képest.⁶⁶

Annak ellenére, hogy az 1849-es nemzetiségi törvény túlságosan későn jött, Fazekas kifejezetten haladó szellemiségű dokumentumnak tekintette. A szabadságharc leverését követően azonban kedvezőtlen fordulat következett be. A magyarországi kizsákmányoló osztályok történelmi választás elé kerültek a marxista narratíva szerint: vagy a munkás- és paraszti rétegekkel szövetkeznek az osztrák gyarmati függéssel szemben, és ezzel feladják privilegizált helyzetüket a társadalmon belül, vagy pedig a bécsi udvar mellé állnak, konzerválva ezzel a gazdasági elmaradottságot és a társadalmi egyenlőtlenségeket, de egyben saját kiváltságait is. Fazekas a magyar vezetőréteg történelmi bűnének, hibájának, tévedésének tekintette, hogy az utóbbi mellett döntött, és a kiegyezési

⁶¹ GERÓNÉ FAZEKAS Erzsébet: *Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erőinek szempontjából*, Századok, 1948/ 1–4, 288.

⁶² *Uo.*, 289.

⁶³ GERÓNÉ FAZEKAS: *i. m.*, 286.

⁶⁴ GERÓNÉ FAZEKAS: *i. m.*, 294.

⁶⁵ KEMÉNY G. Gábor: *Nemzetiségi béketervezetek 1848-ban*, Tiszatáj, 1948/7–8, 313–318.

⁶⁶ GERÓNÉ FAZEKAS: *i. m.*, 294.

tárgyalások során saját kizsákmányoló osztályérdekeit az egész társadalom szempontjai fölé helyezte. „A magyar földbirtokosság és burzsoázia azonban éppen azért, mert fél a tömegmozgalomtól, fél a Habsburg-birodalomtól való elszakadástól is. Útja kompromisszumhoz vezet, a forradalom 'felülről' való befejezéséhez, a kiegyezéshez. S nemzetközi konfliktusok forradalmi kihasználása helyett, a konfliktusokban részt vevő egyik nagyhatalom – Ausztria – nehézségeit használja ki ügyesen és ugyanakkor szolgálatába lép.”⁶⁷

Az 1868-as nemzetiségi törvényt ezzel összhangban Fazekas a nemzetiségi elnyomás törvényének tekintette, amelynek egyetlen célja az volt, hogy elfedje a társadalom elől valódi érdekeit, és álproblémát állítson a közbeszéd homlokterébe.⁶⁸ Az etnikai feszültségek napirenden tartásával a magyar vezetőréteg arról próbálta meggyőzni a magyar munkásságot és parasztságot, hogy valódi szövetségesei, a hasonló osztályhelyzetben lévő nemzetiségiek helyett a magyar nemzeti szupremácia védelmére fókuszáljon és a magyar vezetőréteg mögött sorakozzon fel. A magyar vezetőréteg rövidlátása, a politikai nemzetfelfogás és az 1868-as nemzetiségi törvény voltak a felelősek Fazekas szerint azért, hogy az egész korszakban a szociális kérdések helyett a politika az Ausztriához való viszony és a nemzetiségi kérdés mentén szerveződött.⁶⁹

A politikai nemzet eszméjének marxista megközelítése mai fogalmi kereteink között szinte értelmezhetetlen és egy utólagosan megkonstruált szempontrendszert próbál alkalmazni egy egészen más kategóriákkal operáló társadalom életére. Ennek ellenére célszerűnek tartottuk ezt a koncepciót is részletesebben bemutatni, egyrészt a teljeskörűség érdekében, másrészt azért, mert habár a megelőző és azt követő korszakok megközelítésétől lényegesen eltér a marxista narratíva, évtizedeken keresztül meghatározta a hazai szakirodalmat és közgondolkodást.

7. Az 1868-as nemzetiségi törvény a kortárs szakirodalomban

Valószínűleg elfogultság lenne azt állítani, hogy a mai szerzők hitelesebb vagy teljesebb képet nyújtanának az 1868-as nemzetiségi törvényről, mint a korábbi évtizedek kutatói, szakemberei tettek. Két okból mégis azt mondhatjuk, hogy a nemzetiségi törvény értékelése sok szempontból realitásabb manapság, mint bármikor korábban.⁷⁰ Egyrészt immár kellő távolságról tekinthetünk a dualizmus kori nemzetiségi viszonyokra, ezért ha azt nem is mondhatjuk, hogy a téma ne számítana a mai tudományos párbeszédben és közbeszédben is érzékenynek, az abban megnyilvánuló szabadsága jóval nagyobb, mint a korábbi évtizedekben.⁷¹ Másrészt, és ez kapcsolódik előző érveinkhez is, manapság nincs olyan ideológiai kötöttség, mint amilyen a Horthy-rendszer idején a nemzetiségek,

⁶⁷ Uo., 294.

⁶⁸ GERŐNÉ FAZEKAS: i. m., 299.

⁶⁹ Uo., 304.

⁷⁰ KATUS László: *Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára*, REGIO. Kisebbség, politika, társadalom, 1993/4, <http://www.epa.oszk.hu/00000/00036/00016/pdf/07.pdf>

⁷¹ GYULAVÁRI Tamás, KÁLLAI Ernő (szerk.): *A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon. A jövővényektől az államalkotó tényezőkig*, Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2010, 67–69.

később a kommunizmus időszakában pedig a magyar vezetőréteg hibáztatását várta volna el a témában megnyilvánulóktól. Ha ma kézbe vesszünk egy idevágó tanulmányt, azt tapasztaljuk, hogy a szerzők több vagy kevesebb sikerrel, de érvek és ellenérvek ütköztetésére, mind a korabeli magyar, mind a nemzetiségi szempontoknak a megértésére, háttérük feltérképezésére törekszenek.⁷² A magyar szerzők rendszerint felhívják a figyelmet a nemzetiségi vezetők helyenként talán túlzott ambícióira, ugyanakkor a magyarosítási törekvéseket is hangsúlyozzák és ezeket többnyire helytelennek ítélik.⁷³

Külön érdekes egy pillantást vetni a dualizmus kori nemzetiségek mai örököseire tartozó nemzetállamok szerzőire.⁷⁴ Ők általában érthető okokból ellenségesebbek a magyar politikai nemzet fogalmával szemben, mint magyar kollégáik, ugyanakkor ebben a körben is érzékelhető a nem is maradéktalan, de mindenesetre egyre erőteljesebb objektivitásra való törekvés. „A látszólag liberális és magyar szemszögből nagyvonalúnak tűnő törvény valójában legalizálta a magyar etnikum felsőbbrendűségét a soknemzetiségű Magyarországon, miközben a nemzetiségeknek semmiféle garanciát nem nyújtott. Ennek ellenére azonban a nem magyar etnikumok nemzeti élete fejlődésének kiindulópontjává válhatott volna, de csupán a politikai és közélet további demokratizálásának esetében. Ám az a meggyőződés, hogy Magyarország következetes demokratizálása az ország magyar nemzeti jellegének elvesztéséhez vezetett volna, a nemzetiségi törvény rendelkezéseinek be nem tartásához, következmények nélküli megszegéséhez vezetett.”⁷⁵

Mindebből látható, hogy a véleménykülönbségek továbbra sem mérséklődtek a magyar és a szomszédos országok szakirodalmi között a magyar politikai nemzetfogalom értékelése kapcsán, ugyanakkor ezek a viták ma már az időbeli távolság okán is sokkal kevésbé érzelmi alapúak, mint egy évszázaddal korábban.⁷⁶ A nemzetiségi kérdés ellenben azóta sem veszített jelentőségéből, csak ma már – részben a megváltozott határok miatt is – más vonatkozásokban merül fel.

8. Konklúzió

A politikai és a kulturális nemzetfogalom közti egyensúly keresése másfél évszázadot követően sem jutott nyugvópontra, amint azt az Alaptörvény Nemzeti Hitvallása is jól mutatja.⁷⁷ A magyar politikai közösségnek minden magyar állampolgár nemzetiségi hovatartozástól függetlenül egyenjogú tagja, ugyanakkor egyrészt Magyarország

⁷² SZARKA László: *Nemzetiségi mozgalmak, nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában*, <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186790004.pdf>

⁷³ GÁNGÓ Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*, Korunk, 2009/3. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00149/indexc26a.html>

⁷⁴ DEMMEL József: *Egész Szlovákia elfért egy tutajon: tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*, Kalligram, Pozsony, 2009, 138.

⁷⁵ *Kronika Slovenska I.* [A szlovákok krónikája I.], Bratislava, 1998, 529.

⁷⁶ SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. 1867–1918*, Kalligram, Pozsony, 1999, 190.

⁷⁷ MAJTÉNYI Balázs: *Alaptörvény a nemzet akaratából*, Állam- és Jogtudomány, 2014/1, 77–96.

felelősséget visel a határon túl élő magyarok sorsa iránt,⁷⁸ másrészt a magyarországi nemzetiségek is államalkotó tényezők és széles körű kulturális autonómiával rendelkeznek.⁷⁹ Érzékelhető az is, hogy a nemzet fogalma napjainkban is folyamatos fejlődésben van, és újabb változásokra számíthatunk a következő években is.⁸⁰ Jelenleg azonban egy új kihívás foglalkoztatja leginkább a téma kutatóit: az őshonos nemzetiségek és az újonnan bevándorolt etnikumok jogi státuszának szétválasztása. Számos érv hozható fel amellett, hogy e két kategóriát azonos szabályok mentén szükséges kezelni, de sokan vélik úgy, hogy az őshonos kisebbségeket többséttvédelem illeti meg.⁸¹ Annak ellenére tehát, hogy szakemberek számos egymást követő generációja folytatott már kiterjedt vitát a politikai nemzet fogalmának értelmezési kereteiről, több megválaszolatlan kérdés merült fel eddig, mint amennyit sikerült kielégítően rendezni, ami részben a folyton változó körülményeknek is köszönhető. Amint tanulmányunkban felvázoltuk, az álláspontok széles skálája rajzolódik ki, és a különböző szerzők sokszor kissé elfeledett megfontolásai közül jó néhány releváns lehet a mai környezetben is. Ezért is tartottuk szükségesnek, hogy a politikai nemzet fogalmának eddigi főbb konnotációiról átfogó képet nyújtsunk, segítve ezzel a témával kapcsolatos további kutatást és gondolkodást.

Irodalomjegyzék

1. ABLONCZY Balázs: *Harc a magyar felvidékért*, Európai Utas, 2000/1. <https://web.archive.org/web/20090109014144/http://www.hhrf.org/europaiutas/20003/22.htm>
2. ANDICS Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*, Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1946.
3. BERETZKY Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
4. ČAPLOVIČ Dušan, ČIČAJ Viliam, KOVÁČ DUŠAN, LIPTÁK Ľubomír, LUKAČKA Jan: *Dejiny Slovenska*, AEP-ress, Bratislava, 2000.
5. CSERNUS-LUKÁCS Szilveszter: *Utak a nemzetiségi törvénycikkig*, <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10950/7/3144289.pdf>
6. KÓNYI Manó (összegyűjtötte): *Deák Ferenc beszédei*, III. kötet, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferencz-beszedei-2AE/iii-kotet-18611866-1378/magyarorszagon-csak-egy-politikai-nemzetiseg-van-1B58/>

⁷⁸ „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal.” [Alaptörvény D) cikk]

⁷⁹ „Ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad viharaiiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét. Kinyilvánítjuk, hogy a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők.” [Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti Hitvallás]

⁸⁰ SMUK Péter: *Nemzeti értékek az Alaptörvényben*, <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/bihari/smuk.pdf>

⁸¹ PAP András László: „Kisebbségek” = *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, szerk. JAKAB András, FEKETE Balázs, <http://ijoten.hu/szocikk/kisebbségek>

7. DEMETER M. Attila: *Eötvös József nemzetiségi nézetei az Uralkodó eszmékben*, Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle, 2009/1–2.
8. DEMMEL József: *Egész Szlovákia elfért egy tutajon: tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*, Kalligram, Pozsony, 2009.
9. DÉNES Iván Zoltán: *A történeti Magyarország eszménye. Szekfü Gyula – a történetíró és ideológus*, Kalligram, Pozsony, 2015.
10. EGEDY Gergely: *Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés = Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, szerk. SZARKA László, Gondolat, Budapest, 2007.
11. EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I–II*, Magyar Helikon, Budapest, 1981.
12. EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés*, Pest, 1865.
13. ERDŐS Zoltán: *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata*, kézirat, Pécs, 2017.
14. FERKO Milan, MARSINA Richard, DEÁK Ladislav, KRÚŽLIAK Imrich: *Starý národ – mladý štát*, Litera, Bratislava, 1994.
15. GÁNGÓ Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*, Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle, 2009/1–2.
16. GÁNGÓ Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*, Korunk, 2009/3, <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00149/indexc26a.html>
17. GÁNGÓ Gábor: *Deák Ferenc politikai elvei és eszményei*, Kisebbségkutatás, 2003/3, <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00019/pdf/01tan01.pdf>
18. GELLNER Ernest: *A nacionalizmus kialakulása: A nemzet és az osztály mítoszai*, Magyar Kisebbség, 2009/53–54.
19. GERÓNÉ FAZEKAS Erzsébet: *Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erőinek szempontjából*, Századok, Budapest, 1948/1–4.
20. GRÜN WALD Béla: *A Felvidék*, Kalligram, Pozsony, 2011.
21. GYÖRE Zoltán: *1868: XLIV. törvénycikk – egy korai próbálkozás a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére*, http://adattar.vmmi.org/cikkek/4457/letunk_1992.4-5_04_gyore_zoltan.pdf
22. GYULAVÁRI Tamás, KÁLLAI Ernő (szerk.): *A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon. A jövővénytől az államalkotó tényezőkhöz*, Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2010.
23. HUGELMANN Karl Gottfried, BOEHM Max Hildebert: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Braumüller, Wien, 1934.
24. JÁSZI Oszkár: *A nemzetállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1912.
25. KATUS László: *Egy kisebbségi törvényszületése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára*, REGIO. Kisebbség, politika, társadalom, 1993/4, <http://www.epa.oszk.hu/00000/00036/00016/pdf/07.pdf>
26. KEMÉNY G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790–1918). (Documenta Danubiana: értekezések a dunai és a nemzetközi jogi kérdések köréből; 1.)*, Gergely R., Budapest, 1946.
27. KEMÉNY G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*, Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1958.
28. KEMÉNY G. Gábor: *Nemzetiségi béketervezetek 1848-ban*, Tiszatáj, 1948/7–8.
29. KRENNER Miklós: *Egy magyar szabadelvű centenáriuma. Grünwald Béla életpályája*, Független Újság, 1940/2.
30. KRONIKA Slovenska I. [A szlovákok krónikája I.], Bratislava, 1998.

31. LENDVAI L. Ferenc: *A nemzet fogalmáról*, Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2004.
32. MAJTÉNYI Balázs: *Alaptörvény a nemzet akaratából*, Állam- és Jogtudomány, 2014/1.
33. MIKÓ Imre: *Eötvös és Deák nemzetiségi politikája*, Hittel, 1944/3.
34. MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Budapest, 1944.
35. MOCSÁRY Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára. A két nemzetfelfogás között nehezen lehet különbséget tenni abból a szempontból, hogy melyik inkluzívabb, a más szellemiség más szempontból volt befogadó és bezárkózó az egyes csoportokkal szemben*, Franklin, Budapest, 1889.
36. MOCSÁRY Lajos: *HUNGARUS: A délibábok hőse/A válság. Vezényszó-politika, nemzetiségi kérdés*, Légrády Testvérek, Budapest, 1905.
37. MOCSÁRY Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*, Singer és Wolfner, Budapest, 1886.
38. MOLNÁR Kálmán: *Nemzetiségi kérdés*, Eger, Érseki Líceumi Nyomda, 1914.
39. MUDRON Mihály: *A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonló nevű politikai tanulmányára*, Eredetileg megjelent: Pozsony, 1878.
40. PAP András László: „Kisebbségek” = *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, szerk. JAKAB András, Fekete Balázs, <http://ijoten.hu/szocikk/kisebbssegek>
41. PAP András László: *Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat = Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, szerk. SZARKA László, Gondolat, Budapest, 2007.
42. PÓK Attila: *Állameszme-álmom-eszme. Grünwald Béla útja*, História, 1982/4.
43. RÉZ Mihály: *A nemzetiségi törvény*, Magyarország és demokrácia. Hírlapi cikkek, Budapest, 1906.
44. SCHLETT István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*, TTKF – Kortárs Kiadó, Budapest, 2002.
45. SCHWEITZER Gábor: „A tisztességes jogtanár” – Molnár Kálmán pályaképe, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2018.
46. SMUK Péter: *Nemzeti értékek az Alaptörvényben*, <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/bihari/smuk.pdf>
47. SZARKA László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái. Az 1867. évi kiegyezés nemzetiségpolitikai következményeinek történetéhez*, http://real.mtak.hu/71726/1/Allamegyseg_jogegyenloseg_dilemmaja_Kisebbssegekutatas_u.pdf
48. SZARKA László: *Elmaradt nemzetiségi kiegyezések*, Magyar Tudomány, 2017/12, https://mersz.hu/dokumentum/matud__72
49. SZARKA László: *Nemzetiségi mozgalmak, nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában*, <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186790004.pdf>
50. SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. 1867–1918*, Kalligram, Pozsony, 1999.
51. SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989.
52. SZILÁGYI Sándor: *Grünwald Béla (nekrológ)*, Századok, 1891/5. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-04/ch05.html>
53. TEVESZ László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa*, Sic Itur ad Astra, 2006/3–4.
54. TÓTH Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826–1874)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

55. TÓTH Ede (szerk.): *Mocsáry Lajos emlékkönyv: 1826–1976. (Születésének 150. évfordulójára)*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
56. Újszó Online: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*, <https://uj szo.com/kozelet/deak-ferenc-es-a-nemzetisegi-kerdes>
57. Vesztróczy Zsolt: *A Felvidék. Egy szlovák–magyar röpiratváltás az 1870-es években*, Sic Itur ad Astra, 2006/3–4.